STRATEGINĖS GAIRĖS: ŠALIŠKUMO MAŽINIMAS IR ARGUMENTUOTO VERTINIMO ĮDIEGIMAS MENO APDOVANOJIMUOSE

1. Strateginis kontekstas ir sisteminio šališkumo diagnozė

Literatūros ir meno premijos atlieka esminį vaidmenį kultūros politikoje: jos nepakeičia nė vieno kūrinio sakinio ar meninės raiškos elemento, tačiau iš esmės pakeičia tikimybę, kad tas kūrinys bus perskaitytas, pastebėtas ir įtrauktas į viešąjį diskursą. Nors simbolinė piniginė premijos išraiška dažnai būna nedidelė, ją lydi didžiulis komercinis poveikis ir galia paskirstyti galimybes patekti į kultūrinę atmintį. Vis dėlto atotrūkis tarp kūrinio savarankiškos estetinės vertės ir jo institucinio statuso atskleidžia sisteminę problemą. Siekiant, kad kultūros institucijos nesiaurintų meno lauko, būtina atlikti sprendybos erdvės reformą – permąstyti, kas patenka į vertinimo procesą, kokie argumentai jame išgirstami ir kaip priimami galutiniai verdiktai.

Sisteminis šališkumas vertinimo komisijose dažnai kyla net ir visiškai nesant nesąžiningumo, korupcijos ar užkulisinių nurodymų. Kai vertintojus sieja panaši profesinė aplinka, bendri estetiniai įpročiai bei tie patys kultūriniai ryšiai, tam tikros literatūrinės ar meninės patirtys jiems tampa lengviau atpažįstamos ir patrauklesnės už kitas. Šioje aplinkoje susiformuoja reiškinys, kai pripažinimas kuria savo paties įrodymus: apdovanotas ar instituciškai išskirtas kūrinys sulaukia daugiau skaitytojų, kritikų bei kultūros tarpininkų dėmesio, o šis sukauptas dėmesys vėliau pateikiamas kaip papildomas jo vertingumo įrodymas. Tuo tarpu kitas, tokios institucinės galimybės negavęs kūrinys, lieka nuošalyje ne todėl, kad jo meninė vertė buvo įtikinamai paneigta, o todėl, kad jo niekas rimtai nesvarstė.

Tradicinis premijos verdiktas	Posthierarchinis orientyras
Veikia kaip galutinis kultūros žemėlapis, primetantis vienintelį atskaitos tašką.	Veikia kaip durys į platesnį vertingų kūrinių portfelį ir atvirą diskursą.
Paskirsto garbę ir apriboja visuomenės dėmesį ties vienu laureatu.	Iškelia vieną kūrinį, išsaugodamas ir padarydamas prieinamus visus vertinimo argumentus.

Siekiant įveikti šią sisteminę diagnozę, būtina atskirti patį kūrinį nuo jį supančio autoriaus statuso bei institucinio autoriteto.

2. Autoriaus statuso ir kūrinio meninės vertės atskyrimo metodika

Procedūrinis kūrinio ir autoriaus statuso atskyrimas yra būtina sąlyga objektyviam vertinimui užtikrinti. Vertinimo sistema turi būti suprojektuota taip, kad išankstinė autoriaus reputacija nenulemtų kūrinio priėmimo ir neatimtų galimybės tekste ar meno objekte įžvelgti tai, kas gali nustebinti vertintoją.

Reputacijos įtaką vaizdžiai atskleidžia Romaino Gary (Émile'io Ajaro) atvejis, kai jau apdovanotas rašytojas, pasitelkęs slapyvardį, antrą kartą pelnė tą pačią prestižinę premiją, nors taisyklės tai griežtai draudė. Metodiškai vertinant, šis atvejis nebuvo kontroliuojamas eksperimentas su tuo pačiu tekstu ir skirtingomis autoriaus pavardėmis, todėl jis neleidžia matematiškai tiksliai išmatuoti reputacijos poveikio dydžio. Vis dėlto šis precedentas įtikinamai atskleidžia sisteminį mechanizmą: atpažintas autoriaus vardas veikia abiem kryptimis – jis gali suteikti nepagrįstą pasitikėjimo avansą arba užverti duris dėl išankstinių nuostatų (pavyzdžiui, manant, kad autorius jau suprastas arba jo kūrybinis pikas praėjo). Todėl būtina griežtai atriboti interpretacijai būtiną kontekstą (istorines, kalbines ar patirtines aplinkybes) nuo reputacijos, kuri iš anksto nurodo vertinimo svorį.

Siekiant praktiškai suvaldyti šią riziką, nustatomos aiškios anonimiškumo taikymo ribos ir procedūros:

- **Autoriaus anonimiškumas:** Šis mechanizmas turi aiškias praktines ribas. Paskelbtą kūrinį dažnai lengva atpažinti iš jo stiliaus, siužeto ar jau išspausdintų recenzijų, todėl vertinant jau publikuotas, plačiai aptariamas knygas ar meno kūrinius, autoriaus vardo slėpimas yra nederamas ir neefektyvus. Autoriaus anonimiškumas privalomai taikomas tik nepublikuotų rankraščių bei pradinių paraiškų atrankos etapuose.

- **Vertintojų anonimiškumas:** Tai esminė nešališkumo priemonė, taikoma svarstymo metu. Vertintojų anonimiškumas užkerta kelią profesinio statuso, amžiaus ar autoriteto spaudimui – jaunojo tyrinėtojo ar kritiko argumentas neturi būti užgožtas pripažinto eksperto pavardės svorio.

Reputacijos valdymo taisyklių įdiegimas paruošia dirvą skaidriai vertintojų kolegijos architektūrai ir apskaitomo anonimiškumo modelio taikymui.

3. Apskaitomo anonimiškumo ir vertintojų kompetencijos architektūra

Tinkamai suprojektuota vertintojų sąveikos erdvė užtikrina, kad sprendimai būtų priimami remiantis argumentų kokybe, o ne socialiniu spaudimu. Apskaitomo anonimiškumo (*Accountable Anonymity*) mechanizmas remiasi principu, kad vertintojai nemato vieni kitų tapatybių, taip panaikinant profesinio amžiaus bei statuso įtaką. Tačiau sistema apskaito kiekvieno dalyvio įžvalgas ir įverčius. Kai vertintojai nešališkai pasveria vieni kitų idėjas, sustiprėja kiekvieno iš jų individuali atsakomybė už kolektyvinį sprendimą, o pavienei replikai neleidžiama nulemti galutinio rezultato.

Svarbus šios architektūros elementas – vertintojų atranka ir jų kompetencijos patikrinimas. Siekiant užtikrinti, kad vertinime dalyvautų tik tikrai su kūriniu susipažinę asmenys, diegiamas griežtas **Kompetencijos testo** protokolas:

- **Kompetencijos testas:** Prieš įsitraukdamas į sprendybą, vertintojas per trumpą laiką turi atsakyti į dirbtinio intelekto generuojamus klausimus apie konkrečius kūrinio epizodus, veikėjus ar pasakojimo detales.
- **Paskirtis:** Šis testas tikrina išskirtinai perskaitymo ar susipažinimo faktą. Jis nenustato meninio supratimo – estetinį suvokimą ir savo poziciją vertintojas privalo įrodyti vėliau, pačios sprendybos ir argumentavimo metu.

Rengiant sprendybos erdvę, būtina vengti klaidingos prielaidos, kad platus dalyvavimas tapatus paprastam viešam internetiniam balsavimui.

Uždaros komisijos pakeitimas internetiniu balsavimu sužlugdo estetinį vertinimą, nes meninį autoritetą tiesiog pakeičia reklamos biudžetas, sekėjų skaičius ar gerbėjų mobilizacija. Tuo tarpu **Kolektyvinis intelektas** telkia dalyvius į turiningą diskusiją, kurioje vertinami argumentai, atskleidžiantys, ką kūrinys padaro meno ar literatūros lauke.

Kompetentingų vertintojų struktūra sudaro sąlygas pereiti prie pačių nesutarimų analizės ir gilaus argumentavimo metodikos.

4. Nesutarimų valdymas ir argumentuotas vertinimas

Posthierarchinėje vertinimo metodikoje nesutarimai laikomi ne išspręstina problema, o strategine vertybe. Nuomonių išsiskyrimas neturi būti slopinamas siekiant dirbtinio vidurkio; jis privalo būti naudojamas kaip diagnostinis įrankis kūrinio išskirtinumui atskleisti. Kai skirtingi vertintojai, remdamiesi tuo pačiu tekstu, pateikia priešingas įžvalgas, susidaro interpretacijų rezonansas arba išryškėja du aiškūs poliai.

Pavyzdžiui, teksto analizės atveju, kai romano pasakotojas tris kartus grįžta prie tos pačios vakarienės scenos:

- Vienas vertintojas šį pasikartojimą gali interpretuoti kaip kompozicinę spragą ir pasakojimo dinamikos praradimą.
- Kitas vertintojas gali pagrįsti, kad pirmojo kartojimo metu pasakotojas nutyli apie tuščią vietą prie stalo, antrojo metu ją tik užfiksuoja, o trečiojo – pasako, kam ji buvo skirta, taip struktūriškai perteikdamas psichologinį atidėjimą ir netekties artikuliavimo sunkumą.

Abi įžvalgos paaiškina tą pačią teksto savybę. Jei sistema taikytų tik bendrą balo vidurkį, ši esminė interpretacinė skirtis būtų paslėpta. Atsisakymas nuoseklaus balų vidurkio yra būtinas strateginis sprendimas:

1. Balų vidurkis apsaugo kultūros politiką nuo nepagrįsto estetinio konformizmo – jis užkerta kelią mechaniniam nuomonių sulyginimui, kuris išskirtinį, poliarizuojantį kūrinį paverčia vidutinybe.
2. Vidurkis užmaskuoja struktūrines priežastis, dėl kurių kūrinys sukelia intensyvias diskusijas meninėje bendruomenėje.
3. Viešas argumentų pasiskirstymo rodymas atskleidžia konkrečias tekstines ar formalias savybes, generuojančias estetinį rezonansą.

Svarstydami meninę vertę, vertintojai privalo atsakyti į šiuos kriterijus nustatančius klausimus:

- Ar kūrinys atveria naują patirties perspektyvą?
- Ar kūrinio kalba sukuria tai, ko neįmanoma pakeisti paprasta siužeto santrauka?

- Ar formalus eksperimentas yra prasmingas?
- Ar iš pirmo žvilgsnio nepatogus tekstas atskleidžia mūsų įprastų skaitymo įpročių ribas?

Šis argumentavimo procesas reikalauja aiškaus funkcijų padalijimo tarp žmogaus proto ir technologinių įrankių.

5. Kolektyvinės sprendybos platformos ir algoritmų integracija

Algoritminiame valdyme griežtai apibrėžiamos ribos tarp technologijų ir žmogaus kompetencijos. Laikomasi esminio principo: **„Žmonės vertina, algoritmai apskaičiuoja“**. Algoritmai patys nenustato estetinės vertės – jie tik organizuoja dalyvių sąveiką, tikrina procesines taisykles ir apskaičiuoja žmonių pateiktų įverčių rezultatus. Sprendybos platforma (pvz., „Omnicracy“ modelis) taikoma kaip infrastruktūra, leidžianti kultūros klasteriams saviorganizuotis.

Nuoseklus 5 žingsnių vertinimo procesas vykdomas taip:

1. **Kompetencijos patikra:** Pretendentas per trumpą laiką atsako į DI sugeneruotus klausimus apie kūrinį ir gauna leidimą dalyvauti sprendyboje.
2. **Įžvalgų teikimas:** Registruotas dalyvis anonimiškai teikia savo argumentus ir interpretacijas platformoje.
3. **Abipusis vertinimas (*Peer-review*):** Dalyviai supažįsta su kitų įžvalgomis, jas vertina ir turi galimybę permąstyti savo pradinį supratimą.
4. **Algoritminis apskaičiavimas:** Platformos algoritmai apskaičiuoja įverčių pasiskirstymą, rezonansą ir poliarizaciją pagal iš anksto nustatytas premijos taisykles.
5. **Laureato ir rezultatų paskelbimas:** Paaiškėja laureatas, o visuomenei atveriama visa vertinimo duomenų bazė su argumentų žemėlapiais.

Nustačius technologinio modelio veikimą, svarbu apibrėžti jo praktinį diegimą institucinėje aplinkoje.

6. Institucinio įgyvendinimo ir pereinamojo laikotarpio gairės

Perėjimas nuo tradicinių uždarų komisijų prie atviros pripažinimo tvarkos turi vykti laipsniškai, išlaikant kultūrinių ritualų, iškilmingų ceremonijų ir tradicijų teikiamą vertę. Posthierarchinė transformacija nepanaikina paties apdovanojimo fakto, bet pakeičia jo santykį su visuomene.

Pereinamuoju laikotarpiu rekomenduojama diegti **Hibridinį modelį**:

- Tradicinė ekspertų komisija ir kolektyvinės sprendybos platforma vertina tuos pačius kūrinius visiškai lygiagrečiai.
- Abiem subjektams suteikiama teisė atskirai paskelbti savo pasirinkimus.

- Jei pasirinkimai skiriasi, visuomenė ir skaitytojai gauna vertingą galimybę atsiversti abi knygas bei palyginti, kokius aspektus įžvelgė profesionalūs kritikai, o kokius – plati kompetentingų vertintojų bendruomenė.

Po premijos paskelbimo institucija privalo užtikrinti **Posthierarchinio vertinimo portfelio valdymą**. Šis portfelis integruojamas į valstybės finansavimo modelius, nacionalines bibliotekų sistemas bei skaitmeninio paveldo archyvus. Taikant atvirųjų duomenų ir API sąsajas (*Open Data / API*), visi vertinimo argumentai, recenzijos ir nesutarimų žemėlapiai tampa automatizuotai prieinami viešosioms bibliotekoms, skaitytojų klubams, leidykloms bei kultūros tyrinėtojams. Pavyzdžiui, bibliotekos skaitytojų klubas savo diskusijoms gali sąmoningai pasirinkti ne laureatą, o daugiausia nesutarimų sukėlusį kūrinį, remdamasis sistema gautais vertinimo duomenimis.

Sistemos veiksmingumas matuojamas pagal tris pagrindinius veiksmingumo rodiklius (KPI):

1. **Aptikimo rodiklis:** Ar procedūra padeda identifikuoti ir iškelti anksčiau institucinio centro nepastebėtus vertingus kūrinius?
2. **Nešališkumo rodiklis:** Ar sistema sėkmingai sumažina autoriaus bei vertintojo statuso įtaką pateikiamiems argumentams?
3. **Įvairovės išlaikymo rodiklis:** Ar išsaugojama ir atskleidžiama prasminga vertinimų bei interpretacijų įvairovė, užkertant kelią dirbtiniam vidurkiui?

Literatūros ir meno laisvę iš esmės saugo ne tik teisė kurti, bet ir užtikrinta galimybė būti perskaitytam bei teisingai įvertintam be išankstinio institucinio centro leidimo.